

В. К. ГОНЧАРОВ

ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ІВАН-ГОРА

На території майбутнього Канівського водосховища є велика кількість пам'яток древніх культур. Серед них значне місце займають городища. За деяким винятком, вони розташовані на горбах корінного берега Дніпра і є залишками древньоруських міст та феодальних замків, що відігравали колись важливу роль в політичному і економічному житті древньої Русі. Окремі з них були не тільки центрами зосередження ремесла і торгівлі, а й одночасно являли собою сильні фортеці, які захищали з півдня підступи до Києва від половців.

Всі пам'ятки, що розташовані по березі Дніпра від Києва до Канева, навесні 1960 р. були ретельно обстежені археологічною розвідкою Інституту археології АН УРСР. Про більшість з обстежених тут городищ є свідчення в літописах і деякі згадки в археологічній та історичній літературі. Але тут є також окремі городища, про які або немає ніяких згадок, або про них говориться настільки коротко, що неможливо навіть встановити їх місцезнаходження.

До числа таких маловідомих пам'яток може бути віднесене і городище біля сучасного м. Ржищева, яке має назву Іван-Гора, де в 1960—1961 рр. були проведені археологічні розкопки.

Городище розташоване біля східної околиці Ржищева, поблизу селища Монастир'юк, на окремому горбі, витягнутому вздовж правого берега Дніпра на 200 м із сходу на захід. Плато підвищується над рівнем річки на 65—70 м. Із сходу, заходу і півдня городище обмежене розгалуженою глибокою балкою, а з півночі — майже прямовисним обривом до дніпровської заплави.

Значна частина городища підмита Дніпром і обвалилася в заплаву. Краще за все збереглася його західна частина. Тут плато має ширину близько 65 м; далі на схід воно поступово звужується і в середній частині досягає 50 м в поперечнику, а на кінці утворює майже гострий кут при впадінні штучного рову в обрив над Дніпром. Частина плато, що збереглася, має площу понад 9700 м² (рис. 1).

На сьогоднішні по схилах горба збереглося два штучних оборонних рови, викопаних на терасах, утворених штучним зрізом горба, для надання більшої крутизни його схилам, які зараз мають кут падіння до 40°.

В західній частині городища були відкриті залишки клітей-городень, поставлених в два ряди по краю плато над першим ровом. Рубались кліті в обло з дубових круглих колод. Обидва ряди були конструктивно зв'язані між собою, маючи завширшки 5,2 м. Верхні колоди зрубу, що залягали на глибині 0,4—0,55 м від сучасної поверхні, були обгорілі. Нижче під ними залягали перетлілі деревини, досягаючи глибини 1,9 м. Така стратиграфія горілих і перетлілих залишків зрубу дає підставу вважати, що нижня його частина скріплювала насип

земляного валу, а верхня, підвищуючись над поверхнею, являла собою міцну дерево-земляну стіну, яка захищала місто.

У внутрішньому ряді зрубів заповнені всередині ґрунтом невеликі кліті чергувались з більшими порожніми клітями, що були житлами, вмонтованими в загальний ряд городень по фронту. Перші з них мали розмір $2,6 \times 2,6$ м, другі — $3,6 \times 2,6$ м. На ділянці по краю городища були розкопані дві городні зовнішнього ряду, одне житло і дві городні внутрішнього ряду. Очевидно, верхній рівень городень, заповнених землею, відповідав рівню глиняного накату над колодами стелі житла. Під час пожежі цей накат разом з дерев'яним переkritтям завалився

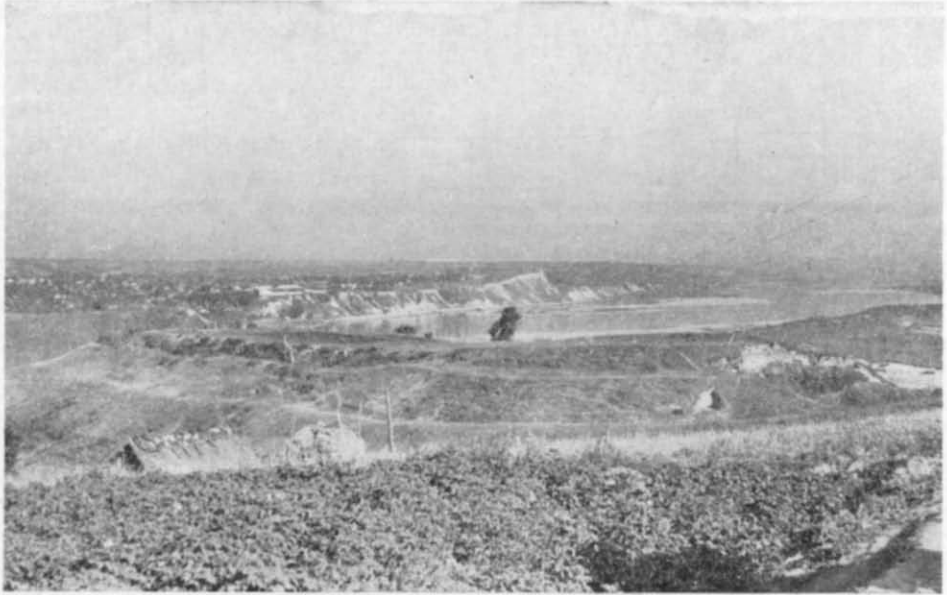

Рис. 1. Вид на городище Іван-Гора.

всередину приміщення, де він був виявлений на рівні долівки у вигляді безформного завалу випаленого лесу і обвуглених дубових колод.

В північно-західному куті житла, на рівні глиняної долівки, була розташована глинобитна піч підковоподібної форми з челюстями, звернутими на схід. На долівці були знайдені фрагменти гончарного посуду, уламки скляних браслетів, масивний залізний рибальський гачок, ніж, трубчастий замок, шиферне прясло для веретена і кам'яний натільний хрестик.

Десять жител на цій ділянці було виявлено поза смугою городень. Це напівземлянки чотирикутної форми із зрубною і стовпною конструкцією. Три з них були побудовані в один ряд впритул одна до одної, паралельно до городень на відстані $1,3$ м від них. Очевидно, ці приміщення становили один житловий комплекс, бо були з'єднані між собою проходами. У двох з них в кутках були печі.

В середньому приміщенні була кругла в плані господарська яма діаметром $1,4$ м і глибиною $1,2$ м. Ще дві подібні господарські ями були розташовані за північною стіною крайнього з півночі приміщення (рис. 2).

Останні сім жител-напівземлянок були розташовані без будь-якої системи, але всі точно орієнтовані за сторонами світу. Площа їх різна, від 12 до 20 м². Вони заглиблені в материковий лес в середньому на $0,7$ м. За винятком двох жител, всі вони мають сліди пожежі у вигляді обвуглених колод зрубу та розвалів обпаленої глини від обмазки

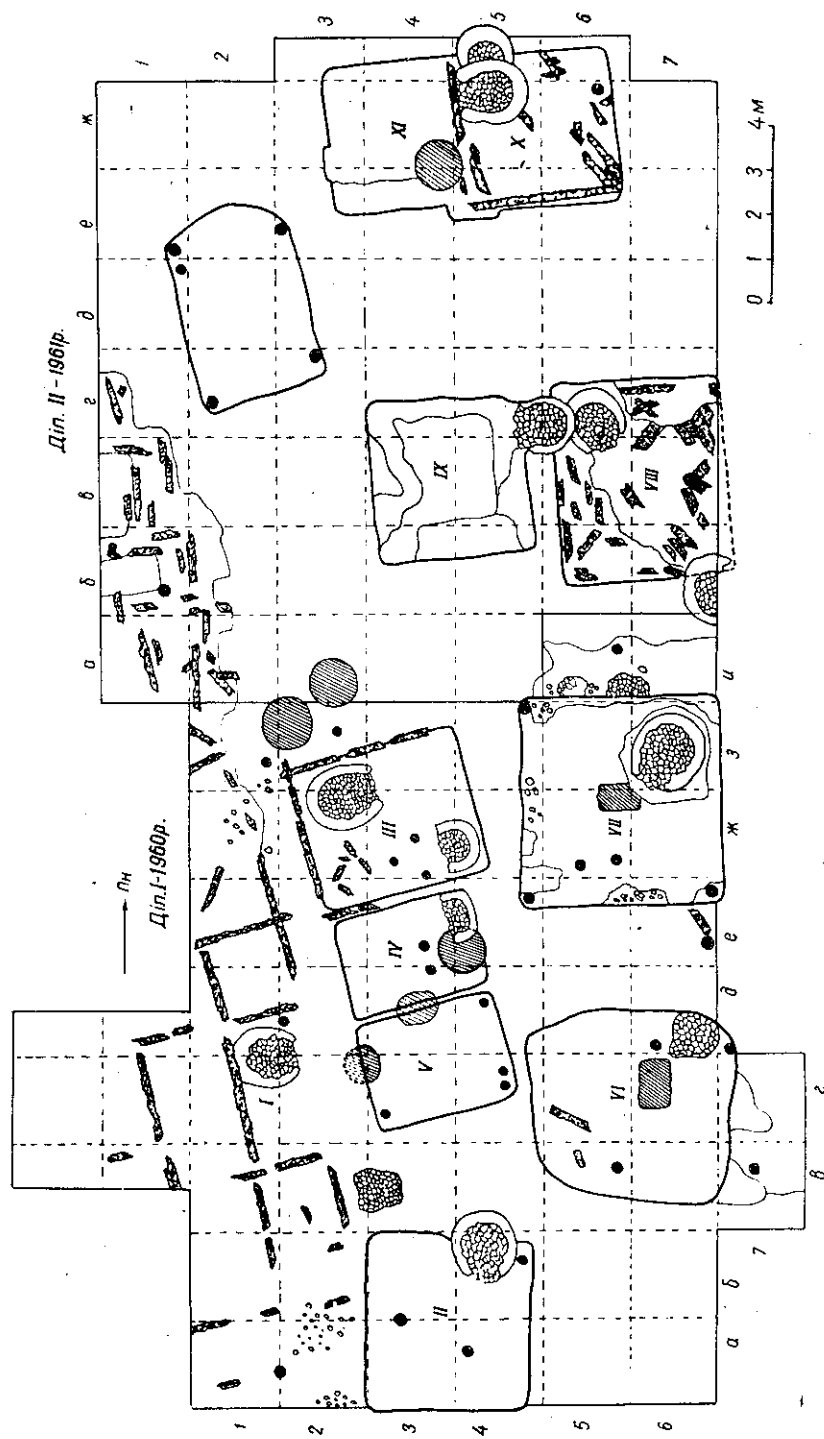

Рис. 2. План ділянок I і II.

стін і надстельового накату. Одне таке житло мало дерев'яну долівку з широких (до 0,35 м), обтесаних сокирою соснових дощок, закріплених на дерев'яних лагах. Печі в житлах розташовувалися біля північних стін в північно-східному або північно-західному кутах. У двох випадках були простежені житла, які відносилися до двох різночасних будівельних періодів. Цікаво, що в пізніших житлах не було слідів пожарища, а печі їх врзались в склепіння печей ранніх жител, знищених вогнем.

Речові знахідки з різночасних жител нічим між собою не відрізнялися. Це дає підставу вважати, що перерва між двома будівельними періодами була настільки незначною, що не відбилася в рисах інвентаря. В усіх без винятку житлах печі споруджувалися на дерев'яному каркасі, відбитки від якого чітко простежувалися на внутрішній поверхні склепіння у вигляді частих канелюр. У двох житлах склепіння печей мали зовні добре заглажену глиною обмазку, випалену до черепка глиняного посуду.

Виявлені в житлах речові пам'ятки датуються XII і першою половиною XIII ст. Масовим матеріалом є керамічний посуд. Це цілі або фрагментовані горщики, прикрашені хвилястим орнаментом. В значній кількості виявлені також уламки скляних браслетів і шиферні прясла для веретен. Із залізних предметів знайдені: ножі, ножиці, замки, ключі, наконечники стріл, стремена, вудила, долота, дужки від відер, пряжки, цвяхи та ін. Вироби з кольорових металів представлені бронзовими пряжками, крученими з мідного дроту каблучками і браслетами, бронзовою, вилитою у формі, луницею, яка закінчується знизу хрестоподібним візерунком з п'ятьма хрестами по кінцях і в центрі, і свинцевою вислою печаткою з погруддям чоловічої постаті в німбі. Через погану збереженість напису і накреслення фігури приналежність печатки не вдалося встановити. В житлах також були знайдені уламки жорен для помолу зерна і точильні бруски. Привертають до себе увагу кістяні гребені і ручка ножа у вигляді риби, голова і плавники якої подані в реалістичній манері, а луска накреслена стилізовано-циркульним орнаментом.

В житлах і біля них було знайдено в обгорілому стані жито, пшеницю, просо та велику кількість кісток свійських і диких тварин, птиці і риб.

Сліди жител були простежені на невеликій ділянці і в центрі дитинця, де більш широкі розкопки намічено провести в наступному сезоні.

Досліджуване городище з повною підставою може бути віднесене до древньоруського міста Іван, що згадується в літопису від 1151 р.¹ Виходячи з тексту літописної розповіді про боротьбу за Київ князя Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, місто Іван повинно було знаходитися між містами Вітачевим (сучасне село Вітачів) і Зарубом (сучасне село Зарубинці). На цьому відрізку правого берега Дніпра є лише три городища. З них одне розташоване біля с. Ходорів, друге біля с. Щучинка, що ототожнюється з літописним містом Чючіном, згаданим в літопису під 1110 р. Третє, яке знаходиться біля м. Ржищева, зберегло у місцевих жителів назву Іван-гора. Останнє городище і можна ототожнювати з містом-фортецею, яке мало в середині XII ст. назву Іван.

Зруйнування міста Іван, очевидно, слід пов'язувати з першим татарським походом і пограбуванням цієї частини побережжя Дніпра після битви на Калці у 1223 р., коли татари знищили міста на Нижньому Дніпрі до Вітачева і повернулись назад в степи Поволжя².

¹ Летопись по Иватскому списку, СПб, 1871, стор. 295.

² Там же, стор. 497.

ДРЕВНЕРУССКОЕ ГОРОДИЩЕ ИВАН-ГОРА

Резюме

Городище Иван-Гора расположено на правом берегу Днепра у города Ржищева, Киевской области. Оно отождествляется с древнерусским городом Иван, упомянутым в летописи под 1151 г. Памятник относится к числу тех городов-крепостей, которые защищали с юга подступы к Киеву от половцев.

На детинце города Иван в 1960—1961 гг. были вскрыты остатки жилищ и фортификационных сооружений (городни), шедших сплошной стеной по краю детинца. В жилищах было найдено значительное количество орудий труда и бытовых вещей, украшений из цветных металлов и стекла, обгорелые рожь, пшеница, просо. Все найденные в жилищах вещи датируются XII — первой половиной XIII в. Городище было разгромлено татарами во время их первого похода на Поднепровье в 1223 г.
